

AESTHETICS AND SOCIAL PHILOSOPHY

Part I : Aesthetics

सौंदर्यशास्त्र आणि सामाजिक तत्त्वज्ञान

विभाग 1 : सौंदर्यशास्त्र

UNIT 1

INTRODUCING AESTHETICS

प्रकरण पहिले

सौंदर्यशास्त्राचा परिचय

1. सौंदर्यशास्त्र - तत्त्वज्ञानाची शाखा, कला आणि सौंदर्याचे तत्त्वज्ञान या भूमिकेतून चर्चा.
2. संभत, चांगले आणि सुंदर या बद्दलच्या विधानांमधील फरक.(कांट)
3. सौंदर्यविषयक अभिवृत्ती (बुलौ, डिकी). सौंदर्यानुभवाचे स्वरूप व वैशिष्ट्ये (कांट)
4. सौंदर्यशास्त्राच्या दोन मूलभूत संकल्पना : सौंदर्य आणि भव्यता

प्रस्तावना :

तत्त्वज्ञान ही कोणत्याही ज्ञानशाखेचा चिकित्सक अभ्यास करणारी मूलभूत ज्ञानरचना आहे. पाच मूलभूत प्रश्न विचारून ही चिकित्सा तत्त्वज्ञान करू पाहते. सत्ता (अस्तित्व) म्हणजे काय ? ज्ञान म्हणजे काय ? तर्क म्हणजे काय ? नीति म्हणजे काय ? सौंदर्य म्हणजे काय ? या प्रश्नांच्या उत्तरातूनच तत्त्वज्ञानाच्या पाच शाखांचा विस्तार झाला. ही विभागणी कालक्रमात घडत गेलेली असून कुणी एका विशिष्ट व्यक्तीने ती खास करून केलेली नाही. पण कधीतरी अध्ययन व संशोधन केले जात असताना अशी वर्गवारी झाली आणि ती प्रचारात आली. फार प्राचीन काळी ग्रीक - पाश्चात्य परंपरेत तत्त्वज्ञानाला (म्हणजे Philosophy ला) सत्ताशास्त्र (Metaphysics) असे म्हणण्याची रिती होती. ही विभागणीची सुरुवात होती. त्या अशा :

तत्त्वज्ञानाच्या शाखा :

1) सत्ताशास्त्र (Metaphysics / Ontology):

दृश्य वास्तवाचे स्वरूप, रचना व त्यातील विविध घटकांचा परस्परसंबंध यांची तत्त्वज्ञानात्मक चिकित्सा करणारी तत्त्वज्ञानाची शाखा. या 'जगात भौतिक वस्तू खऱ्याच आहेत काय ? प्रत्येक घटनेला खरेच कारण असते काय ? दृश्य जग खरेच आहे की कशाचा तरी आभास आहे ? हा यातील केंद्रीय प्रश्न. त्यातूनच (मानवासह) हे विश्व ज्या कशातून तरी निर्माण झाले आहे, (असे वाटते) त्या अंतिम तत्त्वाचा / कारणाचा / सत्याचा शोध घेणे, त्याचे वर्णन करणे, त्याचे ज्ञान प्राप्त करणे किंवा खुद्द ते मिळविणे याची चर्चा होते. अशा समस्यांचा विचार ते करते. या अंतिम समजल्या जाणाऱ्या कारणास 'सद्वस्तू' असे म्हंटले जाते. म्हणून याचे भाषांतर 'सद्वस्तूमीमांसा' असे करता येईल.

2) ज्ञानशास्त्र (Epistemology):

ज्ञानाचे स्वरूप, ज्ञानाचे मार्ग किंवा ज्ञानाच्या पध्दती, त्या मार्गाचे प्रामाण्य, ज्ञानाचे प्रकार, उत्पत्ती आणि मर्यादा यांचा विचार करणारे ते ज्ञानशास्त्र. ज्ञानप्रक्रियेतील ज्ञान, ज्ञाता व ज्ञानाची वस्तू या तीन घटकातील आंतरक्रियेच्या स्वरूपाचे

विश्लेषणाचा अभ्यास या शाखेत होतो. ज्ञानाला विरोधी असणारी संकल्पना म्हणजे भास किंवा भ्रम. तिचाही अभ्यास ज्ञानशास्त्रात होतो. भ्रमाचे स्वरूप निश्चित केल्यानंतरच ज्ञानाचे स्वरूप निश्चित करता येते.

3) तर्कशास्त्र (Logic):

माणूस विचार करणारा प्राणी आहे. पण बेशिस्त विचार म्हणजे विचार नाही. विशिष्ट पध्दतीने शिस्त पाळून विचार मांडला तरच त्यातून काही एक निश्चित विचार व कृती शक्य होते. त्यासाठी विचार कसा करावा, याचाही विचार करावा लागतो. असे विचाराचे शास्त्र म्हणजे तर्कशास्त्र. योग्य व सत्य विचार कसा करावा याचे प्रशिक्षण देणारी ही शाखा असून विचार करण्याच्या मानसशास्त्रीय प्रक्रियेपेक्षा तार्किक विचार कसा केला जातो, याचा अभ्यास यात केला जातो.

अर्थात, माणूस नेहमीच योग्य तार्किक विचार करेल, असे नाही, कधी कधी तो चुकीचा, अयोग्य विचारही करतो. असा विचार दिसताना व ऐकतानाही तर्कयोग्य वाटतो पण नसतो. अशा विचारास 'तर्काभास, विचारदोष, तर्कदोष' अथवा 'हेत्वाभास' असे म्हणतात. असे शेकडो तर्कदोष असून त्यांचाही अभ्यास तर्कशास्त्रात होतो. भ्रमाचे स्वरूप ठरविल्याशिवाय जसे ज्ञानाचे स्वरूप ठरविता येत नाही तसे तर्कदोषाचे स्वरूप ठरविल्याशिवाय योग्य तार्किक विचारचेही स्वरूप ठरविता येत नाही. योग्य तार्किक मांडणीलाच 'युक्तिवाद' असे म्हणतात. तर्कदोष आपण टाळावयाचे असतात आणि इतरांना करू द्यावयाचे नसतात. अॅरिस्टॉटल हा पाश्चात्य तर्कशास्त्राचा आद्यगुरु असून त्याच्या तर्कशास्त्रास 'पारंपरिक तर्कशास्त्र' (Traditional Logic) किंवा 'संविधानाचे तर्कशास्त्र' (Syllogism) म्हणतात. मध्ययुगात लॉर्ड फ्रान्सिस बेकनने नवे तर्कशास्त्र मांडले, त्यामुळे विज्ञानाला त्याची संशोधन पध्दती प्राप्त झाली.

4) नीतिशास्त्र (Moral Philosophy / Ethics):

आपण सगळे चांगले वागू इच्छितो. पण चांगले म्हणजे काय? त्याचे निकष कोणते? जग वाईट वागले तरी मी चांगले का वागावे? चांगुलपणाचे ज्ञान कसे होते? या समस्यांचा अभ्यास नीतिशास्त्रात होतो. चांगले या पदास शिव असाही शब्द आहे. शिव या संकल्पनेच्या विरोधी संकल्पना म्हणजे वाईट किंवा दुरित. दुरिताच्या अभ्यासानेच शिवविचार पूर्ण होतो. त्यामुळे त्याचाही अभ्यास नीतिशास्त्र करते

5) सौंदर्यशास्त्र (Aesthetics):

सुंदर म्हणजे काय? सुंदरतेचे निकष कोणते? सौंदर्याचा अनुभव येतो म्हणजे नेमका कशाचा अनुभव येतो? सौंदर्याचे घटक असल्यास कोणते? सौंदर्यविधानाचे स्वरूप काय? इत्यादी समस्यांचा अभ्यास करणारी तत्त्वज्ञानाची मूल्यशाखा म्हणजे सौंदर्यशास्त्र होय. म्हणजेच 'सौंदर्य' या संकल्पनेचे स्वरूप, निकष, ज्ञान, त्या ज्ञानाचे मार्ग, त्याचे प्रामाण्य इत्यादींचा अभ्यास सौंदर्यशास्त्रात होतो. एका वाक्यात सांगावयाचे झाल्यास, "सौंदर्य विषयक विविध सिध्दान्तांचा अभ्यास करणारी तत्त्वज्ञानाची शाखा म्हणजे सौंदर्यशास्त्र" होय.¹

मूल्यशास्त्रे (Axiology- Value Theories)

वरील पाच शाखांपैकी नीतिशास्त्र व सौंदर्यशास्त्र या शाखांना 'मूल्यात्मक शाखा' किंवा मूल्यशास्त्रे (Axiology- Value Theories) म्हणतात. मूल्यशास्त्राचा पध्दतशीर विचार व स्वतंत्रपणे उगम 19 व्या शतकातील नीतिशास्त्रीय विचारसरणीतून झाला. तिला सुव्यवस्थित रूप मात्र विसाव्या शतकात मिळाले.

'मूल्य'² ही संज्ञा Value या इंग्लीश संज्ञेचे भाषांतर म्हणून वापरली जाते. Value ही मुळात आर्थिक संकल्पना असून 19 व्या शतकात तिला व्यापक अर्थ प्राप्त झाला. विसाव्या शतकात ती गणितासह इतर सामाजिक व नैसर्गिक विज्ञानांच्या क्षेत्रातही वापरली जावू लागली. याबाबतीत गेल्या काही दशकात स्त्रीवादी दृष्टिकोनही³ प्रचलित झाला आहे.

¹ अर्थात आजच्या आधुनिकोत्तर साहित्याच्या परिभाषेत या व्याख्येत इतरही काही घटकांचा समावेश करावा लागेल, जसे की सौंदर्यानुभवकर्ता, त्याची मानसिकता, विचार, संस्कृती आणि वर्णजातलिंगभाव यांचा होणारा परिणाम.

² Value हा इंग्लीश शब्द लॅटिन Valeo किंवा फ्रेंच Valeur या शब्दांपासून बनतो. त्यांचा सामायिक अर्थ शक्ती, उत्तमपणा असा आहे.

³ स्त्रीपुरुष भेद करण्यामुळे सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक इत्यादी क्षेत्रात विषमता निर्माण होते. या भेदाचा मूल्य संकल्पनेवर परिणाम होतो का? होत असल्यास कोणता? कसा? का? हे प्रश्न स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून पुढे आले आहेत. स्त्रीवादाचा उदय 19 व्या शतकात झाला

'मूल्य' या संकल्पनेचे स्वरूप , तिचे ज्ञान , ज्ञानाचे मार्ग आणि तिचे प्रकार यांचा तत्त्वज्ञानात्मक अभ्यास मूल्यशास्त्रांमध्ये होतो.मूल्यांचे काही प्रकार असे :

1. **सौंदर्यशास्त्रीय मूल्ये** : सौंदर्य आणि कुरूपता
2. **नैतिक मूल्ये** : शिव - अशिव , योग्य - अयोग्य , सद्गुण - दुर्गुण
3. **ज्ञानशास्त्रीय मूल्ये** : ज्ञान , ज्ञानाचे समर्थन व समर्थनाचा अभाव,ज्ञानाचे उपयोजन इ.
4. **स्वतोमूल्य व परतोमूल्य** (intrinsic and extrinsic value) , तसेच साधनमूल्य , साध्यमूल्य असेही उपप्रकार आहेत.
5. **इतर प्रकार** : शारीरिक मूल्य , मानसिक मूल्य , भावनिक मूल्य , क्रियात्मक मूल्य,सामाजिक , राजकीय इत्यादी

वरील पाच शाखांपैकी आपण 'सौंदर्यशास्त्र' या शाखेचा अभ्यास आपणास करावयाचा आहे.

युनिट 1

1.1 सौंदर्यशास्त्र - तत्त्वज्ञानाची शाखा,

कला आणि सौंदर्याचे तत्त्वज्ञान या श्रुतिकैतून चर्चा.

सौंदर्यशास्त्र म्हणजे 'सुंदर' या संकल्पनेचा विविध अंगांनी सिध्दान्त व प्रत्यक्ष व्यवहार या उभय पातळीवर अभ्यास करणारी तत्त्वज्ञानाची शाखा होय . वेगळ्या भाषेत 'सौंदर्यविषयक विविध सिध्दान्तांचा अभ्यास करणारी ज्ञानशाखा असून सौंदर्यशास्त्रास 'कला - तत्त्वज्ञान' (Philosophy of Art) असेही नाव आहे. अर्थात हे दोन्ही शब्द एकच व्यापक अर्थाने वापरले जातात. सौंदर्य आणि कला यांचा अभ्यास करणे म्हणजे सौंदर्यशास्त्राचा अभ्यास करणे होय.

सौंदर्यशास्त्राच्या दोन परंपरा सांगता येतील : **पाश्चात्य व भारतीय सौंदर्यशास्त्र** .

प्रथम आपण पाश्चात्य सौंदर्यशास्त्राच्या विकासाचे टप्पे पाहू :

सौंदर्यशास्त्राचा इतिहास:

Aesthetics हा ग्रीक भाषेतील aesthesis किंवा aesthanomai या ग्रीक शब्दांपासून अलेक्झांडर बाऊमगार्टन (1714 - 62) या जर्मन तत्त्वज्ञाने 1735 साली त्याच्या Reflection on Poetry या पुस्तकातील एका विभागाला नाव देण्यासाठी बनविला.या दोन्ही शब्दांचा अर्थ 'इंद्रियांमार्फत मिळणाऱ्या संवेदना' असा होतो.(aesthetikos असा ही आणखी एक शब्द आहे.) बाऊमगार्टनने व काही दूरस्थ अर्थाने काण्ट , हेगेल आणि त्यांच्या अनुयायी तत्त्वज्ञानी या अभ्यासाला स्वतंत्र विद्याशाखेचा दर्जा प्राप्त करून दिला.अर्थात जॉन लॉक (1632 - 1704) या थोर ब्रिटीश अनुभवादी तत्त्वज्ञाचा मित्र शाफ्ट्सबरीने (1671 - 1713) Aesthetics चा खरा पाया रचला, असे म्हंटले जाते.त्याने सौंदर्य आणि नीती यांच्या परस्परसंबंधाचे अतिशय गंभीर चिंतन केले.त्यानंतर Aesthetics म्हणजे सौंदर्यशास्त्र , असा अर्थ रुढ झाला.पाश्चात्य तत्त्वज्ञानात सौंदर्यशास्त्राच्या झालेल्या विकासाचे ठळक टप्पे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील :

- (1) **ग्रीक काल (इ.स.पूर्व 300 ते 600):** ग्रीककालात कलांबद्दल तत्त्वज्ञानात्मक विवेचने व चर्चा होत्या.या कलांना Techne असे नाव होते.त्याचा अर्थ ' कौशल्यपूर्ण कारागिरी ' असा होता .त्यातच कलांचा समावेश होतो.प्लेटोच्या मते ' कला अंतिम सत्याच्या दर्शनातील अडथळे आहेत' .त्यामुळे तो कला व कलाकारांना अडवेलो.(पण हा मुद्दा

आणि त्याला सुव्यस्थित रूप विसाव्या शतकात मिळाले.स्त्रीवाद सर्व प्रकारच्या साहित्य,संगीत,कला,धर्म,ज्ञान,विज्ञान,तत्त्वज्ञान इत्यादी ज्ञानरचनांचा अभ्यास करतो. या साऱ्या ज्ञानरचना पुरुषी आहेत, हे अधोरेखित करून त्यांच्या समाजातील व निसर्गातील पुरुषी दृष्टिकोनाला आव्हान देतो.या सर्व रचना व उपयोग याकडे स्त्रीच्या दृष्टिकोनातून तसेच स्त्रीपुरुष समतावादी दृष्टिकोनातून पाहण्याचा आग्रह धरतो, असे स्त्रीवादी दृष्टिकोनाचे स्वरूप संक्षेपत सांगता येईल.

वादग्रस्त आहे.) अँरिस्टॉटल माणसातील (Poesis चा म्हणजे) निर्मितीक्षम क्रियाशीलतेचा विचार करतो.त्याच्या मते कला ही या निर्मितीक्षमतेचा उत्तम नमुना आहे.त्याच्या या विचारास पाश्चात्य सौंदर्यशास्त्राचा प्रारंभबिंदू म्हणता येईल .

- (2) **प्रबोधनकाल (15 वे ते 16 वे शतक) :** युरोपात या काळात स्वतंत्र कलाविवेचन झाले.सौंदर्य व अभिरुचि या संकल्पनांची सविस्तर चर्चा झाली . मुख्य म्हणजे धर्माच्या जोखडातून कला मुक्त झाली.त्यामुळे ती सर्वसामान्यांच्या आवाक्यात आली,त्यांच्या जीवनाचा भाग बनली.
- (3) **अठरावे शतक :** बाऊमगार्टनने तत्त्वज्ञानाचा स्वतंत्र शाखा म्हणून Aesthetics या पाया रचला.परिपूर्णता (Perfection) ही सुखकारक असते.सौंदर्य हा परिपूर्णतेचाच एक प्रकार आहे , असे मत त्याने मांडले.पण या कालात सौंदर्यविषयक चर्चा ज्ञानशास्त्रीय परिभाषेतच घडत होत्या.या काळात सौंदर्यशास्त्रास 'The Philosophy of The Beautiful' असे नाव बोसांके या तत्त्वचिंतकाने दिले.
- (4) **विसावे शतक:** विसाव्या शतकात विश्लेषक तत्त्वज्ञान (Analytic Philosophy) व मानसघटनावाद (Phenomenology) या दोन वादांचा प्रभाव पडून सौंदर्यशास्त्राची नवी व्याख्या आली : " सौंदर्यशास्त्र ही तत्त्वज्ञानाची शाखा असून जिच्यात संकल्पनांचे विश्लेषण ,सौंदर्यशास्त्रीय वस्तूच्या चिंतनातून उद्भवणाऱ्या समस्यांचे विश्लेषण केले जाते.या काळात कलाविषयक विधानाचे विश्लेषण झाले,त्यातून ' समीक्षा ' (Criticism) नावाची नवी संकल्पना आली.या समीक्षेत वापरल्या जाणाऱ्या विविध संकल्पनांबद्दल तात्विक प्रश्न उपस्थित करणारा विषय म्हणजे सौंदर्यशास्त्र ' बनले.
- (5) **आधुनिकोत्तर (Post- Modern) = विसाव्या शतकाचा उत्तरार्ध :** या कालात या सर्वच ज्ञानाबद्दल मोठे संशय व्यक्त करण्यात आले.त्यात सौंदर्यशास्त्रही आले.त्यामुळे आत्तापर्यंत कसाबसा टिकवून ठेवलेला सौंदर्यशास्त्राचा सुंदर चेहरा बिघडला ! उदाहरणार्थ मिशेल फुको (फ्रेंच विचारवंत 1926 - 84) च्या मते अठराव्या शतकातील सौंदर्यशास्त्र हा एक राजकीय सत्तेचा खेळ होता ! शिवाय नव्या तात्विक संशयवादामुळे अनेक प्रकारचे विरोधाभास ठळक होवून गोंधळाची परिस्थिती तयार झाली.डेरिडा,रिचर्ड रॉटी,पॉल डिमॅन यांच्या आक्षेपांमुळे सौंदर्यशास्त्रच काय पण एकूण तत्त्वज्ञानाच्याच आजपर्यंतच्या बौद्धिक मालकीवरच गदा आली ! त्याचा परिणाम सौंदर्यशास्त्रावरही झाला.व दोन नव्याच व्याख्या आल्या : (एक) सौंदर्यशास्त्राचे स्थान असे काही वैशिष्ट्यपूर्ण आहे की ते विविध शैक्षणिक शाखांचे व सांस्कृतिक परंपरांचे मीलनक्षेत्र म्हणून कार्यरत असते. तत्त्वज्ञानाची शाखा असून ही ते कलेचा इतिहास , साहित्यविचार करतेच;पण कायदा व समाजशास्त्र यांचाही ती भाग आहे.या सर्व शाखा कमी अधिक प्रमाणात नैसर्गिक अथवा सांस्कृतिक संदर्भात कलाविषयक धारणा स्पष्ट करीत असतात.(दोन) त्यामुळेच एका अर्थाने सौंदर्यशास्त्र विशिष्ट (particular) व सामान्य (general) दोन्ही आहे, म्हणजे ते स्थानिक ही आहे आणि वैश्विक ही आहे. हे बहुविध पैलू स्पष्ट करण्यासाठी **Encyclopedia of Aesthetics** ची निर्मिती झाली असून त्यात सौंदर्यशास्त्राची पुढील व्याख्या देण्यात आली आहे :

“कला,निसर्ग व जग या वरील विवेचक चिंतन म्हणजे सौंदर्यशास्त्र”

सौंदर्यशास्त्राचा निसरडेपणा :

हा इतिहास पाहता असे लक्षात येईल की साहित्य व कला यांच्या सौंदर्यानुभवाची चिकित्सा व समीक्षा करणाऱ्या या सौंदर्यशास्त्रात निसरडेपणा मात्र बेफाम भरला आहे.त्यामुळेच क्रोचे म्हणतो , “लवकरच जन्माला येवू घातलेल्या या बालकाला 'एस्थेटिक्स' हे नाव अकालीच लाभले; आणि पुढे ते कायमही झाले; पण या नव्या नावात नव्या आशयाचा अभाव आहे. त्या तात्विक कवचाच्या आत कुठलाचा धष्टपुष्ट देह सामावलेला नाही ” ग्रीक - पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासाच्या विविध टप्प्यांवर या विषयाचे स्वरूप कायमच अस्थिर राहिले आहे.कारण aesthesis (म्हणजे संवेदना) हा शब्द मुळात ज्ञानशास्त्रातील आहे.पण कालक्रमात तो सौंदर्यशास्त्राचे द्योतक बनला !

या सर्व विवेचनावरून लक्षात असे येईल की सौंदर्यशास्त्र हा तत्त्वज्ञानाचा सर्वात अनिश्चितच नव्हे तर दिशाभूल करणारा प्रांत आहे.पी.बी.क्रिस्तेलर या चिंतकाच्या मते या प्रांतात लेखन खूप झाले पण प्रगती अजिबात झालेली नाही.जे.ए. पास्मोरने 'Dreariness of Aesthetics' - ' सौंदर्यशास्त्रातील भयाणपणा ' या लेखात तत्त्ववेत्त्यांच्या भूमिकांवर

प्रचंड टीका केली आहे.सी.डी.ब्रॉडने स्पष्टपणे हा विषय म्हणजे `` boring .. .. and largely bogus" -- कंटाळवाणे .. .. आणि अतिशय भंपक 'असे म्हटले आहे तर डॉ.डी.डब्ल्यू.प्रॉल या विषयाला ` pseudo science or pseudo philosophy - 'मिथ्या विज्ञान' किंवा 'मिथ्या तत्त्वज्ञान' म्हणतो.आयर्विंग बॅबिट तर 'Nightmare Science' - भयानक विज्ञान' म्हणतो !

सुप्रसिद्ध साहित्यिक पु.ल.देशपांडे यांनी "त्याचे सौंदर्यवाचक विधान" या विनोदी लेखात या शास्त्राची टिंगल आणि त्याचबरोबर टवाळी (दोन्ही एकत्र) केली आहे.ही टवाळी करण्याच्या प्रक्रियेत ते एकेका सौंदर्यवाचक विधानांना एकेक आद्याक्षर देतात.अ,ब,क इत्यादी.ती संख्येने इतकी जास्त वाक्य होतात की त्या आद्याक्षरातूनच एक (अर्थपूर्ण) विधान तयार होते . ते म्हणजे : " एक अक्षर कळतं तर शपथ ! " ही अतिशय ग्रेट कॉमेंट आहे.

भारतीय सौंदर्यशास्त्र :

भारतीय सौंदर्यशास्त्राचे स्वरूप थोडक्यात का होईना पण स्पष्ट करण्याची गरज आहे .कारण त्याविषयी एकतर अज्ञान असते किंवा गैरसमजच जास्त आहेत.मुळात ते 'सौंदर्यशास्त्र' या नावाने ते विकसित झालेले नसून 'संस्कृत साहित्यशास्त्र' या नावाने ते अतिपरिचित आहे.प्रारंभापासून एकेका विशिष्ट कलेच्या परिशीलनाशी ते निगडीत आहे.प्रत्येक कलेचा प्रवर्तक मानला जाणारा एक ऋषि - मुनी असतो.त्या कलेचे रूपदर्शन घडविणारा एक सूत्रग्रंथ असतो.त्यापुढची कलेची विकासपरंपरा, तिचे आचार्य आणि व्याख्या, टीकाकार यांच्या कुलप्रणालीचा उल्लेख असतो.भारतीय पध्दतीत टीकाकार केवळ सूत्रग्रंथाचा अर्थ स्पष्ट करणारी टीका न लिहिता त्याची स्वतःची भूमिकाही मांडतो.ती त्याची स्वतंत्र कृती असते,पण तो "ही आपली स्वतंत्र कृती आहे", असे न सांगता बीजरूपाने ती मूळ सूत्रांतच सामावलेली आहे , असे सांगतो.

भारतीय सौंदर्यशास्त्र कलामीमांसा आणि साहित्यमीमांसा अशा दोन्ही कृती करते. शब्दार्थ विचार , अलंकार , रीति,ध्वनि,वक्रोक्ति , रस या मुख्य संकल्पना असून भरत (इ.स.पू.पहिले शतक) ते जगन्नाथ पंडित (सतरावे शतक) असा व्यापक पट भारतीय सौंदर्यशास्त्रास लाभलेला आहे. भरत, भामह, दंडी, उद्भट, वामन, रुद्रट, आनंवरधन, राजशेखर, कुंतक,भोज,अभिनवगुप्त,क्षेमेंद्र, मम्मट, रुय्यक,हेमचंद्र,जयदेव,वाग्भट,विश्वनाथ,रूपगोस्वामी,अप्पय दिक्षित व पंडीत जगन्नाथ असे महत्त्वाचे आचार्य असून त्यांच्या ग्रंथरचना आहेत.हे सर्व आचार्य वेदाधिकार मानणारे असल्याने ते वैदिक चिंतनाबाहेर काहीही मांडत नाहीत.सर्व कलांचा अंतिम उद्देश ' मोक्ष ' हाच असल्याचे त्यांचे गृहीतक आहे.भारतीय साहित्याचे आकलन करवून घेण्याचीही एक विशिष्ट पध्दती आहे.ते उगाच कसेही वाचावयाचे नसते.

भारतीय सौंदर्यशास्त्र हे मूलतः वैदिक परंपरेवर आधारलेले असल्याने त्यात बौद्ध व जैन धर्म आणि दर्शने यांच्यातील सौंदर्यविचारांचा त्यात समावेश नाही.प्राचीन भारतीय मीमांसेत अभिजात संस्कृतीमध्ये उत्पन्न झालेली आणि संस्कृतमध्ये ग्रथित झालेली मीमांसाच येते.अन्य सांस्कृतिक उपप्रवाहांची मीमांसा त्यात अभिप्रेत नाही .अर्थातच ही भूमिका योग्य नाही.आपली (साहित्य) जिज्ञासा संस्कृतच्या शिवेपाशीच खुंटणे हे काही बरे नाही , अशी खुली भूमिका श्री.अशोक केळकर घेतात, याची नोंद घेतली पाहिजे.

दलित सौंदर्यशास्त्र :

ब्राह्मणी सौंदर्यशास्त्र वर्णजातिस्त्रीदास्यावर व संस्कृत साहित्यावर आधारलेले आहे तर आजचे मराठी साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र या ब्राह्मणी सौंदर्यशास्त्रावर पाश्चात्य सौंदर्यशास्त्राचे कलम करून बनलेले आहे.त्यानुसार ते 'दलित जाणीव' आपल्या परिप्रेक्ष्यातून साफ वगळते.याचा अर्थ असा की वैदिक वर्णव्यवस्थेने जी स्वजाणीव विकसित केली तिच्यातून स्त्रिया आणि शूद्र - आदिवासी जमाती वगळल्या.त्यांच्या जाणिवेचा परिघ तिथपर्यंत विस्तारला नाही.ज्या जगाची निर्मिती त्यांनी केली त्यातून एक मुख्य प्रवाहचे अस्तित्वच नाकारून जनसंवादाच खोडला.त्यामुळे वैदिक जगाची रचना पक्षपाती ठरते.एवढेच नव्हे तर ' मानवनिर्मित पुरुषतंत्री जग अस्तित्वातच नाही , अशीही मांडणी ते करतात.तर दुसऱ्या बाजूला अखे तत्त्वज्ञान निर्माण करून अस्तित्व, ज्ञान,विचारप्रक्रिया, नीति व सौंदर्य या मुख्य तात्विक बाबतीत सूक्ष्म हिंसेचे युध्द खेळून ते जिकंत राहतात.

सौंदर्यशास्त्राच्या समस्या :

आज सौंदर्यशास्त्र ही तत्त्वज्ञानाची स्वतंत्र शाखा म्हणून ओळखली जाते.ती मुख्यतः कला आणि ज्यात सौंदर्यानुभव आणि सौंदर्यमूल्यांचा संबंध येतो , अशा परिस्थितीचा अभ्यास करते. याचाच अर्थ , एक : **कलेची तत्त्वमीमांसा** आणि दोन : **सौंदर्यात्मक प्रतिक्रिया व सौंदर्यविधानांचे विश्लेषण**, अशा दोन गोष्टींचा समावेश सौंदर्यशास्त्रात होतो.कलामीमांसा व सौंदर्यमीमांसा याची बऱ्याचदा सरमिसळ होते इतके त्यांच्यात साम्य आहे.

सौंदर्यशास्त्रातील मूलभूत प्रश्न म्हणजे : कलाकृती किंवा नैसर्गिक दृश्य पाहतांना आपण ज्या अभिवृत्तीने प्रेरित होवून पाहता तो ती विशेष अशी सौंदर्यात्मक अभिवृत्ती म्हणजे काय ? सौंदर्यात्मक अनुभव म्हणजे कोणता अनुभव ? त्याच्या वर्णनाची परिभाषा कोणती ? तिचे स्वरूप काय ? त्याचे निकष कोणते ? सौंदर्यात्मक वस्तू म्हणजे नेमकी कोणत्या स्वरूपाची वस्तू ? सौंदर्यमूल्य म्हणजे नेमके कोणते मूल्य ? इत्यादी .

कलेच्या तत्त्वमीमांसेतील मुख्य प्रश्न म्हणजे ' कलेची व्याख्या ' कशी करावी ? कलास्वादाचे किंवा रसग्रहणाचे काही नियम असतात का ? कोणती वस्तू कला आहे, याचे निकष कोणते ? कलेचे स्वरूप स्थलकालसापेक्ष असते की निरपेक्ष ? कला व नीति , कला व धर्म यांचा काही संबंध असतो का ? यांचा अभ्यास कलेचे तत्त्वज्ञान करते.

विसाव्या शतकाच्या अखेरिस भाषाशास्त्र, साहित्यशास्त्र, कलाशास्त्र, मूल्यशास्त्रे विकसित झाली.त्यातच ललित कला, सिनेमा,छायाचित्रण, व्हीडीओ,सादरीकरण कला , एवढेच काय पण इलेक्ट्रॉनिक व संगणकीय कलांचा विकास झाला.परिणामी अनेक स्वयंघोषित क्षेत्रियतज्ञ बेधडकपणे सौंदर्यशास्त्रावर (चिंताजनक) चिंतन व्यक्त करू लागले.त्यातच उच्चशिक्षणाच्या पातळीवर नाट्यकला ही वेगळी स्वतंत्र ज्ञानशाखा झाल्यामुळे तर नाट्यकर्म व सहायकारी रंगकर्म तर अतिउत्साही झाले.त्यांच्याकडूनही Aesthetics बद्दल मुक्त चिंतनाला उधाण आले.सौंदर्यशास्त्र व भाषासमीक्षा यांचाही तोंडवळा सारखा आहे.त्यामुळे एक चमत्कारीक परिणाम असा झाला की तत्त्वचिंतकापेक्षा साहित्यिक व भाषेचे अभ्यासक (आणि मुरलेले पट्टीचे प्राध्यापक)सौंदर्यशास्त्रावर हक्क सांगू लागले.सौंदर्यशास्त्राचा अभ्यास करण्यासाठी किंवा ते शिकविण्यासाठी अभ्यासकाला काही एक साहित्याचे,समीक्षेचे ज्ञान असणे गरजेचे असतेच.पण त्याच बरोबर वस्तुनिष्ठ निःपक्ष संकल्पनात्मक चिकित्सेसाठी तत्त्वज्ञानाचे ही ज्ञान असणे अनिवार्य असते.(याचा अर्थ असा नव्हे की तत्त्वचिंतकानेच ही चिकित्सा करावी.तत्त्वचिंतकास जर सौंदर्यशास्त्रात रुचि नसेल तर तो / ती ही पूर्वतयारी करणारच नाही.काही तत्त्वचिंतक तर भयंकरच उदासीन असतात !)

सौंदर्यशास्त्राची चिकित्सा हा खास तत्त्वज्ञानाचा अभ्यासविषय असून ज्या कोणाही व्यक्तिस ती करावयाची आहे त्या व्यक्तिस मात्र तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करणे , त्यात काहीएक प्रशिक्षण घेणे अटळ असते, हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे.कारण ती चिकित्सेचीही चिकित्सा आहे.शिवाय भारतीय सौंदर्यशास्त्राच्या संदर्भात तरी साहित्यास्वाद,साहित्यसमीक्षा, साहित्यमीमांसा यात फरक आहे.

या गदारोळात 'सौंदर्य ' ही एक तात्त्विक संकल्पना असून तिची चिकित्सा तात्त्विक पातळीवरच करावी लागते, याचे भानच उरले नाही.त्याचा विनोदी परिणाम इंटरनेटवर दिसतो. Aesthetics , Aesthician , Beauty, Beautician असे शब्द शोधयंत्राला दिले की तो नेलपॉलिश,विविध तेले,सुगंध , पावडरी,चेहऱ्याला लावण्याचे रंग,पेहराव, विविध फॅशनी इत्यादीच्या ' सौंदर्यप्रसाधनांची जागा' दाखवतो.म्हणजे एका अर्थाने ते यंत्र 'सौंदर्यशास्त्राची जागा' दाखविते.ज्याची आपण आता चर्चा करित आहोत ते मूल्यात्मक सौंदर्यशास्त्र शोधावयाचे असेल तर आधी Philosophy च्याच जागेवर जावे लागते ! मग तेथून तत्त्वज्ञानाची एक शाखा म्हणून सौंदर्यशास्त्राची उपजोडणी आणि इतर जोडण्या मिळत राहातात.सौंदर्यशास्त्राचे स्वरूप अशा रितीने प्रारंभापासूनच गडबडीचे राहिले आहे.

याचाच एक भाग म्हणून की काय समाजात जी काही तथाकथित ' Beauty Parlours निघाली आहेत तिचे चालकमालक किंवा मालकीणी स्वतःला सौंदर्यशास्त्रज्ञा समजत असतात,त्याप्रमाणे भाषणे ठोकणे , लेखन करणे अशी गैरसमज पसरविणारी कामे करित असतात.

खुली संकल्पना

सौंदर्यशास्त्राची व्याख्या कितीही काटेकोरपणे करण्याचा प्रयत्न केला तरी त्यात अस्थिरता आणि अपुरेपणा राहणारच.कारण ती एक 'खुली संकल्पना' (open ended concept) आहे.'व्हॉट इज आर्ट' या लेखात कोहलर म्हणतो की "एस्थेटिक्सच्या व्याख्येतील डळमळीतपणा व अपुरेपणा केवळ एस्थेटिक्सच्या व्याख्येपुरता मर्यादित नाही.इतर

शास्त्रांच्या व्याख्यांनाही तो तितक्याच प्रमाणात लागू पडतो. आजच्या आपल्या ज्ञानाच्या प्रगतीची अवस्था, कोणतीही सृष्ट घटना किंवा क्रम, त्याचप्रमाणे कला यांची संपूर्ण समर्पक व स्थायी व्याख्या करता येणे अशक्य आहे. पण जास्तीत जास्त सर्वंकष आणि स्थायी स्वरूपाची व्याख्या करण्याचा प्रयत्न आपण करीतच असतो ”

सौंदर्याचे प्रकार :

साधारणतः सौंदर्य दोन प्रकारचे मानले जाते.

- (1) निसर्ग सौंदर्य
- (2) मानव निर्मित सौंदर्य - कला वस्तू - कलात्मकता

सौंदर्याच्या जाणिवेतूनच साहित्य, संगीत, काव्य, कला यांची निर्मिती होती. मानवी कलाकृतींप्रमाणेच निसर्गही सुंदर असतो निसर्गाचे अनेक अविष्कार सुंदर, सुखद व उदात्त वाटतात. व्यक्तीच्या किंवा निसर्गाच्या सौंदर्याचा आपण अनुभव घेतो. पण सौंदर्यानुभव म्हणजे काय ? असा प्रश्न निर्माण होतो. त्यासंबंधी विविध सिध्दांत मांडण्यात आलेले आहे. त्या सिध्दांताचा अभ्यास म्हणजे सौंदर्यशास्त्र.

नीती व सौंदर्यशास्त्र ही मूल्यशास्त्रे असल्याने दोन्हीची रचना व अभ्यासपध्दती साधारणतः सारखीच असते. नीतीशास्त्र दोन प्रकारच्या प्रश्नांची उत्तरे शोधीत असते. हे दोन प्रश्न पुढीलप्रमाणे.

- (1) कोणत्या गोष्टी चांगल्या किंवा शिव आहेत ?
- (2) शिव किंवा चांगलेपणा ही संकल्पना कोणत्या प्रकारची आहे ? तिची तार्किक वैशिष्ट्ये कोणती ?

गेल्या 30-40 वर्षांत दुसऱ्या प्रकारच्या प्रश्नांकडे तत्वज्ञांनी विशेष लक्ष पुरविले आहे. असे दिसते. सौंदर्य शास्त्रातही असेच दोन प्रकारचे प्रश्न उपस्थित होतात.

(1) कोणत्या गोष्टी सुंदर आहे ? कोणत्या गुणांमुळे त्या सुंदर ठरतात ? सौंदर्याचे निकष कोणते ?

(2) सौंदर्य या संकल्पनेची तार्किक वैशिष्ट्ये कोणती ? सौंदर्य विधानांचे स्वरूप काय

सौंदर्य विधाने, कलाकृती व इतर सुंदर वस्तू यांच्या बदल असतात. सौंदर्य शास्त्रातील विधाने सौंदर्य विधानांबद्दल असतात. सुंदर वस्तू यांच्याबद्दल असतात. सुंदर या शब्दाने एखाद्या गुणधर्माचा निर्देश होतो का ? असल्यास हा गुण कोणत्या जातीतला आहे. तो व्याख्येय आहे का ? त्याचे निकष देता येतात का ? इ. प्रश्न सौंदर्यशास्त्रीय प्रश्न आहे. कारण ते समिक्षात्मक विधानांच्या व त्यात वापरल्या गेलेल्या संकल्पनांच्या तार्किक स्वरूपाविषयीचे प्रश्न आहे. समिश्र व्यवहारात वापरल्या गेलेल्या संकल्पनांचे तार्किक विश्लेषण करणे हे सौंदर्य शास्त्राचे एक प्रमुख कार्य आहे.

सौंदर्य विषयक जाणीवा निर्माण करणे, हे सौंदर्य शास्त्राचे काम नव्हे प्लेटो, कांट, अरिस्टॉटल, हेगेल यांनी नव्या जाणीवा निर्माण केल्या नाहीत. समाज जीवनात ज्या जाणीवा अस्पष्ट होत्या, त्यांना स्पष्टता आणून देण्याचे कार्य त्यांनी केले. सौंदर्य शास्त्राचे काम मातेचे नसून सुईणीचे असते. मानवी मूल्य संकल्पनांना आपण सारे घडवत असतो. सौंदर्य शास्त्र आणि नीतिशास्त्र या संकल्पनांना स्पष्टता देऊन आपल्याला आत्मरूपाचेच दर्शन घडवितात.

सामान्य माणसाच्या मनात सुंदर असण्याचे कोणत्या तरी वस्तुगत गुणांशी किंवा मानसिक प्रतिक्रयांशी समीकरण प्रस्थापित झालेले असते. व तो क्ष सुंदर आहे हे विधान वस्तुस्थितीबद्दल माहिती देणारे आहे असे मानतो. हे गुण व प्रतिक्रिया ऐंद्रीय अवलोकनाचे किंवा अंतर् निरीक्षणाचे विषय आहे म्हणून या समीकरणामध्ये अन्यसूद असलेल्या सिध्दांताना प्राकृतिकवादी सिध्दांत मानण्यात येते.

प्राकृतिकवादी सिध्दांत सामान्य माणसाच्या मनात बहुदा अस्पष्ट स्वरूपात असतात. सौंदर्य शास्त्रज्ञ त्यांना जास्त स्पष्ट किंवा विकसित स्वरूपात आपल्याला मांडतात. उदा. रिचर्ड्सचा प्रेरणा संतुलनाचा सिध्दांत रिचर्ड्सच्या मते सुंदर असणे म्हणजे अशा मनोवस्थेचे कारण असणे की जिच्यात जास्तीत जास्त व वेगवेगळ्या जातीच्या प्रेरणांचे संतुलन साधलेले असते. व जास्तीत जास्त प्रेरणांना समाधान लाभलेले असते.

एखादी विशिष्ट गोष्ट सुंदर आहे, असे म्हटल्यास ती सुंदर का म्हणायची यासाठी काही कारणे देण्याची जबाबदारी आपल्यावर पडते. परंतु सौंदर्य सिध्दांत मात्र अशारितीने सिध्द करता येत नाही. विशिष्ट गुण विशेष व सौंदर्य यांच्यातील नाते प्रात्यक्षिक ज्ञानाचा विषय आहे पण विशिष्ट गोष्टी या गुणविशेषांच्या अस्तित्वामुळे सुंदर ठरतात. म्हणजेच पर्यायाने हे गुणविशेष सौंदर्याचे निकष ठरतात. सौंदर्याचे निकष विविष्ट गोष्टींना सुंदर का म्हणायचे हे ठरविण्यासाठी लागतात. पण

निकष म्हणून वापरलेल्या गुणांच्या व सौंदर्याच्या संबंधाचे ज्ञान प्रतिबंध ज्ञानानेच होते. रसिकांमधल्या सौंदर्याच्या जाणीवा वेगवेगळ्या असतात. त्या वेगवेगळ्या अस्पष्ट जाणीवांना स्पष्टता देणे हे सौंदर्य शास्त्राचे काम आहे.

रसग्रहणाबरोबर मतप्रदर्शनही येते. आणि अनुकूल किंवा प्रतिकूल मत देणाऱ्या व्यक्तीवर जबाबदारी पडते. या जबाबदारीतून सौंदर्यशास्त्राचा उदय झाला, असे म्हणता येईल. वस्तु संपूर्णतः सुंदर होण्यास अनेक घटकांचे साध्य लागते. सर्वच्या सर्व घटक योग्य प्रमाणात योग्य त्या पध्दतीने एकत्र आल्स संपूर्ण सुंदर वस्तु निष्पन्न होते सौंदर्याचा विचार शक्यतो, व्यक्ती निरपेक्ष व्हावा हे योग्य व आवश्यक असले तरी सौंदर्य निश्चितीची मुलग्राही कसोटी मात्र व्यक्ती निष्ठच राहते. हे प्रथमतः लक्षात घेणे जरूरी आहे. सौंदर्य प्रेरणा व्यक्तीच्या मनावर साधारण अनुकूल असा परीणाम एखादी व्यक्ती करते. म्हणूनच ती सुंदर आहे, असे आपल्याला म्हणता येईल. याचाच अर्थ असा की, या सौंदर्य मिमांसेबरोबर सौंदर्याचा रसिकाच्या मनावर जो परीणाम होतो, त्याचाही विचार करणे आवश्यक आहे. सौंदर्य चर्चा त्याचा रसिकाच्या मनावर होणाऱ्या परीणामांचा विचार केल्याशिवाय संपूर्ण होऊ शकत नाही. सौंदर्य दर्शनाचा अपरीहार्य परीणाम म्हणून नव्हे तर सौंदर्य निश्चितीचा निकष म्हणून त्याला महत्त्व आहे. सौंदर्य शोधकरीता त्याच्यापासून उत्पन्न होणाऱ्या आनंदाचा बोध करून घेणे आवश्यक आहे.

सौंदर्याची कसोटी व्यक्तीनिष्ठ असली तरी सौंदर्य व्यक्तीनिष्ठ असते. असे काही नाही. परंतु काही रसिकांची मात्र समजुत झाल्याची दिसते. सौंदर्य हा वस्तुच्या अंगांचा गुण नसून ती वस्तु पाहणाऱ्यांच्या मनोवृत्तीचा तो एक व्यापास आहे. या अर्थाने सौंदर्य हे व्यक्ती निष्ठ असते. असे त्यांचे म्हणणे आहे. सौंदर्य वस्तुगत आहे. असे नसून पाहणाऱ्यांच्या दुष्टिकोनाचा किंवा मनोवृत्तीचा तो धर्म आहे व पाहणारा त्याचा वस्तुवर केवळ अध्यारोष करीत असतो. असे अनुमान सुसंगत वाटते. एकाच समाजात सौंदर्याच्या कल्पना बदलत असतात. असेही आपल्याला दिसते. वस्तु बदलली नसता तिच्यातील सौंदर्य मात्र कमी अधिक व्हावे याचा अर्थ ते सौंदर्य वस्तुमध्ये नसून तिच्याकडे पाहणाऱ्यांमध्येच आहे. म्हणजेच ते वस्तुनिष्ठ नसून व्यक्तीनिष्ठ आहे. असे म्हणणे अपरीहार्यपणेच येते. असे म्हणणारा एक वर्ग सौंदर्याची मिमांसा करणाऱ्यांमध्ये आहे.

2. संमत, चांगले आणि सुंदर या बद्दलच्या विधानांमधील फरक.(कांट)

सौंदर्य हे अनुभवावर / स्वानुभवावर आधारित असते / असावे.

सौंदर्यशास्त्राची अगदी पहिला आणि मूलभूत प्रश्न सौंदर्य वाचक विधानार्थांच्या स्वरुपाबद्दलचा आहे. त्यामुळेच सौंदर्य शास्त्रातील कुठल्याही उपपत्तीची सुरुवात सौंदर्यवाचक विधानार्थांचे स्वरुप तपासण्यापासून व्हावयास पाहिजे. सौंदर्य वाचक विधानार्थ शब्दांत ग्रंथित केला म्हणजे सौंदर्यवाचक विधान तयार होते. सर्व विवेचन विधार्थ शब्दांत मांडून, म्हणजे विधानांच्या साहाय्याने, करायचे असते. सौंदर्यवाचक विधानांचे स्वरुप याचा शोध लावणे किंवा त्याचे संशोधन करणे सोपे नाही. तसेच या संशोधनाचा नीट अर्थ लावणे, त्याचा रास्त उपयोग करणे, ही गोष्ट सोपी नाही, ह्याचे प्रत्येकाला आणि स्वतःला जाणीव पाहिजे. म्हणजे त्याच्याकडे केवळ कानाडोळा करून भागणार नाही तर त्याचे वेवेचन करणे गरजेचे आहे याचे विवेचन शक्यतो तत्वज्ञान पध्दतीचेच राहिल / आहे. हे सर्वांनी लक्षात ठेवले पाहिजे.

सौंदर्यवाचक विधानांचे स्वरुप कसे ठरवावे ? हाही एक मूलभूत प्रश्न आहे. त्याचे स्वरुप ठरवतांना आपल्याला अनेक उदाहरणांचा आधार घ्यावयाला लागतो. त्यातल्यात्यात सौंदर्यवाचक विधानांचा आधार घ्यावा लागतो. अजंठ्याची ही चित्रे पाहत असतांना मला जो अनुभव आला तो सौंदर्याचा अनुभव आहे, असे आपण गृहीत धरू. ह्या अनुभवावर आपण सौंदर्यवाचक विधान आधारू शकतो करू शकतो. अजंठ्याची चित्रे सुंदर आहेत. हे सौंदर्यवाचक विधान आपल्या एका मित्राजवळ करतो. अशारितीने वरील वाक्याची दोन प्रकारची उदाहरणे होतील.

- 1) मी माझ्या मित्राजवळ केलेले आणि
- 2) त्याने आपल्या एका मित्राजवळ केलेले

ह्या ठिकाणी दोन गोष्टी लक्षात ठेवल्या पाहिजेत की, माझ्या मित्राने स्वतः अजंठ्याची लेणी पाहिलेली नाहीत. मी आणि माझा मित्र आम्ही दोघेही वरील विधानातील शब्द एकाच अर्थाने वापरित आहोत. हे आपण गृहीत

धरलेले आहे. ह्या विधानातील शब्द मी एका अर्थाने आणि माझ्या मित्राने निराळ्याच अर्थाने वापले तर ज्या अडचणी निर्माण होतील असे म्हणता येईल.

आता, मी केलेले विधान आणि माझ्या मित्राने केलेले विधान यांच्यामध्ये सत्यासत्याचा प्रश्न नाही किंवा इतर अनेक विधानांप्रमाणे खरे, खोटे किंवा शंका स्पष्ट असतील असेही नाही. असूही शकते. मी केलेले विधान आणि माझ्या मित्राने केलेले विधान ह्यात गंथित केलेल्या सौंदर्यवाचक विधानार्थांचा आपल्याला फरक स्पष्ट करावयाचा आहे. ह्या तसे पाहिले तर ह्या दोन्ही विधानांचा शब्द दृष्ट्या जरी एकच अर्थ असला तरी मी केलेल्या विधानांमध्ये जसा सौंदर्यवाचक विधानार्थ गर्भित आहे तसा तो माझ्या मित्राने केलेल्या विधानात नाही. ह्याचे कारण असे की, त्याने केलेल्या विधानात मी केलेल्या विधानाचे केवळ दुसरे उदाहरणच नाही. तसे ते भासले तरी तो भासच. परंतु माझा मित्र स्वतः अजंठ्याची लेणी पाहून आला असता आणि त्याने विधान केले असते तर ते विधान उदाहरण ठरले असते. पण स्वानुभवाच्या आधाराखेरीज केलेले विधान हे फक्त ऐकलेले असते. मी ऐकलेल्या विधानांमध्ये सौंदर्यवाचक अर्थ ग्रंथित केलेला नसून तर्कवाचक अर्थ ग्रंथित केलेला आहे.

थोडक्यात म्हणजे, सौंदर्यवाचक, विधान हे फक्त अनुभव निष्ठच असू शकते, वर्णनात्मक नाही. ह्याच्या उलट, तर्कवाचक विधान हे अनुभवनिष्ठ त्याचप्रमाणे वर्णनात्मक असू शकते. एकात अनुभवसिद्ध आशय ग्रंथित केलेला असतो. तर दुसऱ्यात अनुभवसिद्ध आशयाप्रमाणेच वर्णनसिद्ध आशयही ग्रंथित होऊ शकतो.

थोडक्यात म्हणजे प्रत्यक्ष अनुभवावाचून सौंदर्यवाचक विधानाला गत्यंतर नाही, पण तर्कवाचक विधान मात्र प्रत्यक्ष अनुभवावाचून करता येते. म्हणून सौंदर्य हे अनुभवावर किंवा स्वानुभवावर आधारित असते.

सौंदर्यवाचक विधान

सौंदर्यवाचक विधान करतांना सौंदर्य हे अनुभवावर आधारित असले पाहिजे. उदा. मी क्ष अनुभवले अजंठ्याची चित्रे बघत असतांना मला जो अनुभव आला, जी अनुभूती प्रतीत झाली, ती मी या क्ष विधानात सुचित केलेली आहे. जर मी स्वतःच्या अनुभवाचाच विचार केला तर, मी क्ष अनुभवले ह्या विधानापलीकडे मला जाता येणार नाही. या अनुभवाच्या साच्यात जी विधाने बसविता येतात त्यांना अहंकेंद्री विवक्षित विधान म्हणतात.

केवळ अनुभवाच्या आधारवर आपणांला अशा अहंकेंद्री विवक्षित विधानांखेरीज इतर कुठलेही अधिक व्यापक असे विधान करता येत नाही. सौंदर्यवाचक विधान करायचे असेल तर मला अहंकेंद्री विवक्षित विधानाच्या पुढे जाऊन केवळ अहंकेंद्री नसलेले असे वस्तुनिष्ठ विधान करायला हवे. उदा. ताजमहल सुंदर आहे. हे विधान पहिल्या प्रथम ऐकल्यानंतर वस्तुनिष्ठ वाटत असेल तरी त्यामध्ये कुठेतरी व्यक्तीनिष्ठ, अनुभूती किंवा प्रचीती झालेली असते व ते विधान खऱ्या अर्थाने मी क्ष अनुभवले अशा स्वरूपात असते.

मी क्ष अनुभवतो हे अहंकेंद्री विवक्षित विधानाचे एक उदाहरण आहे. बट्टे रसेलच्या भाषेत बोलायचे म्हणजे असे विधान हे एका विविष्ट अहं च्या आत्मचरीत्राचा भाग आहे. ह्या आत्मचरीत्रात जेजे असते त्या सर्वांवर त्या विविष्ट अहं चा शिक्का असतो. ह्या विविष्ट अहं मुळे त्या सर्व आत्मचरीत्रालाही एक विवक्षित वैशिष्ट्य प्राप्त झालेले असते. ह्या वैशिष्ट्यांखेरीज त्या आत्मचरीत्राला अर्थ नसतो. त्या आत्मचरीत्राची सत्यासत्यता ही एकप्रकारे त्या विविष्ट अहंशी निगडित असते. प्रत्येक आत्मचरीत्र हे ज्या आत्म्याचे किंवा अहंके चरीत्र त्याची खाजगी मालमत्ता असते अशा तऱ्हेची खाजगी, वैयक्तीक, सत्यता सौंदर्यवाचक अहंकेंद्री विधानातही असते. त्याला अनेक कारणेही असू शकतात. म्हणजे अनेक कारणांच्या आधार अहंकेंद्री सौंदर्यवाचक विधाने आपण करू शकतो. ह्या कारणांचा आपण बारकाईने विचार केला तर आपल्याला असे आढळेल की, ती सर्व कारणे माझ्या अहंच्या आत्मचरीत्राशी निगडित आहेत. आणि त्यांचा खरेखोटेपणा, त्यांची सार्थता किंवा त्यांचे वैयर्थ्य ही माझ्या अहं पुरतीच मर्यादित असतात.

ज्या वासना, इच्छा, सहजप्रेरणा, स्मृति प्रतिमा, संलग्न कल्पना इ. तून माझ्या अहं चे आत्मचरित्र आकारास येते. त्यातूनच माझ्या अहंचे आत्मचरित्र आकारास येते, त्यातूनच माझी सर्व अहंकेंद्री सौंदर्यवाचक विधानेही उद्भवतात. अशा फक्त एका अहंच्या खाजगी सत्याच्याच केवळ आधारावर आपणांस कोणतेही वस्तुनिष्ठ सर्वसामान्य असे विधान करता येत नाही. म्हणजेच माझी अनुभूती ही माझ्या अहंच्या आत्मचरित्रातून झालेली असते.

काही अहंकेंद्री सौंदर्यवाचक विधानांत सुखद किंवा दुःखद भावना ग्रंथित झालेल्या असतात. अहंच्या आत्मचरित्रातील प्रत्येक घटक कमी अधिक प्रमाणात सुखद किंवा दुःखद असतो. मनुष्याच्या प्रत्येक अनुभवांत आनंदाची छटा कमी अधिक प्रमाणात मिसळलेली असते आणि ही छटा त्या अनुभवाच्या आकलनाशी, त्याच्या अर्थाशी किंवा आशयाशी अपरीहार्यपणे निगडीत झालेली असते. उदा. अजंठयाची चित्रे सुंदर आहेत. का ? तर मला ती पाहून आनंद किंवा सुख वाटते म्हणून. पण अनुभवातील सुखद किंवा दुःखद छटा ह्या त्रिकालाबाधित नसतात. प्रत्येक व्यक्तीबरोबर त्या बदलत असतात.

कांटचे मत

कांटच्या मते अनुभवाच्या व्यक्तीच्या सुखद दुःखद भावने व्यतिरिक्त सौंदर्यस्वातंत्र्य असेल असे काही नसते. पण त्याने स्वतःच आपल्या मुयावर घाव घातला आहे कारण अतिपरिचयाने ह्या सुखद दुःखद छटा नाहिशा होऊ शकतात. त्यात व्यक्त केलेली सुखद दुःखद छटा ही कांटच्या मीमांसेत काही विशिष्ट मनोव्यापारांचा परीणाम दर्शविते. ह्या मनोव्यापारांचे वर्णन कांट "बुद्धीचा किंवा ज्ञानशक्तीचा स्वेद विहार असे करतो" याचा अर्थ असा की, मनुष्याच्या अनुभवात जेव्हा त्याच्या बुद्धीचा किंवा त्याच्या ज्ञानशक्तीचा स्वेद विहार चालू असतो तेव्हा त्या स्वैर विहाराचा परीणाम त्या अनुभवाला सुखांची छटा देण्यात होतो. या स्वैरविहाराला आडकाठी आली की, तोच अनुभव दुखद छटेने भरला जातो.

तेव्हा कांटची मीमांसा थोडक्यात अशी: क्ष या अनुभवात मनुष्याच्या ज्ञानशक्ती स्वैर विहार करताना आढळतात. म्हणून क्ष हा अनुभव सुखद वाटतो. कांट सौंदर्याची व्याख्या बुद्धीचा ज्ञानशक्तीचा स्वैर विहार ह्या कल्पनेच्या साहाय्याने करतो. परंतु याला खरोखरच काही अर्थ असेल, तर हे सिद्ध आहे की, बुद्धीचा स्वैर विहार ह्या कल्पनेची नुसती व्याख्या करायला सौंदर्याचा आधार घ्यावा लागेल, अशी आपत्ती उत्पन्न होईल. सौंदर्याच्या आधाराशिवाय बुद्धीचा स्वैर विहार ह्या कल्पनेची नुसती व्याख्या करून भागणार नाही, तर एखादया विशिष्ट परीस्थितीत अनुभवात ही व्याख्या पाळली गेली आहे. हे ठरवायचे हमखास, स्वतंत्र असे गमक उपलब्ध झाले पाहिजे. ही त्याची दुसरी आपत्ती होय.

3. सौंदर्यविषयक अभिवृत्ती (बुली, डिकी).

सौंदर्यानुभवाचे स्वरूप व वैशिष्ट्ये (कांट)

बुली या समीक्षक चिंतकाच्या मते कला म्हणजे योग्य, संतुलित, हेतूपूर्वक दिला गेलेला आकार आहे. याचा अर्थ असा की बेलच्या मते कला ही जाणीवपूर्वक निर्माण केलेली कृती असते. कला, कलाकार व रसास्वाद घेणारा यांच्यातील आंतरसंबंध कलेत होतो. कोणताही ओबडधोबड आकार म्हणजे कला असू शकत नाही. त्यामुळे कोणतीही नैसर्गिक वस्तू कलेत रूपांतरित होवू शकत नाही अथवा तिला कलेचा दर्जा देत येत नाही. त्याच प्रमाणे कारागिरी ही सुध्दा कला नव्हे. जो आकार समजू शकतो, ज्यातून काही एक संदेश दिला जावू शकतो. तीच खरी कला. मूर्तिकला, शिल्पकला, चित्रकला या त्याच्यामते उचित आकार असलेल्या कला आहेत. योग्य तऱ्हेने लिहीली गेलेली साहित्यकृती सुध्दा कला होवू शकते

4. सौंदर्यशास्त्राच्या दोन मूलभूत संकल्पना : सौंदर्य आणि भव्यता

सौंदर्य :

सौंदर्य हे वस्तुगत असते. तर त्याचा अनुभव हा व्यक्तीगत असतो. सौंदर्य अनुभूतीला दोन गोष्टींची आवश्यकता असते. ती म्हणजे वस्तू व व्यक्ती. वस्तूसौंदर्य आणि व्यक्तीची रसिकता या दोघांचा गुणाकार म्हणजे सौंदर्य अनुभूती होय. सौंदर्य अनुभूतीच्या या गुणाकारामध्ये सौंदर्याचा घटक स्थिर असला तरी अनुभवाचा घटक शून्य असल्यास एकंदर गुणाकार म्हणजे सौंदर्य अनुभूती ही सुध्दा शून्य अथवा अल्प होते.

सौंदर्य म्हणजे तिची लांबी किंवा रुंदी किंवा रंगरूप असे जरी नसले तरी पाहणाऱ्यांच्या मनावर अनुकूल परिणाम घडवून आणणाऱ्या वस्तुचे सामर्थ्य होय. हे सामर्थ्य तिच्यामध्ये अनेक गुणांमुळे निर्माण होते. व्यक्तीने त्या वस्तुकडे पाहिले नाही. म्हणून हे गुण तिच्यामध्ये नाही असे नाही. उदा. गुलाबाचे फुल कोणी पाहिले नाही तर ते सुंदर असणार नाही असे नाही एखादया वस्तुचे सौंदर्य हे सापेक्षतः स्थिर असूनही त्याचा अनुभव घेणाऱ्यांच्या मनात भेद विकार अथवा अस्थिरता असते. म्हणून त्याचा अनुभव व्यक्तीनुसार भिन्न भिन्न होतो. वस्तुमधील सौंदर्य जर केवळ व्यक्तीकडून आरोपित केले गेले असते तर घरबसल्या सुंदर वस्तु आणि सौंदर्य यांचा अनुभव घेणे शक्य झाले असते. तसेच काळ्या वर्णाच्या ठिकाणी गौर वर्णाचा व एखादया कुब्जेच्या ठिकाणी रंभेचा अनुभव घेता येणे शक्य झाले असते.

सौंदर्याचे नैसर्गिक व मनुष्य निर्मित असे दोन मुख्य भेद आहेत. उदा. गुलाबाचे फुल किंवा पौर्णिमेचा चंद्र हे नैसर्गिक सौंदर्य आहे तर व्हिनसचा पुतळा किंवा कालीदासाचे मेघूत (कला) हे मनुष्य निर्मित सौंदर्य आहे. सौंदर्याच्या वस्तुनिष्ठतेचे सामान्यपणे तीन कक्षा पडतील त्यातील प्राथमिक घटक पुढीलप्रमाणे -

सौंदर्यवस्तू ही कोणत्यातरी द्रव्याची बनलेली असते. त्या द्रव्यास कोणता तरी रंग असतो. म्हणून ते दिसते. त्या द्रव्याला काही आकार असतो. त्या आकारामध्ये काही योजना असतात. त्यामुळे त्या आकाराला एक विविष्ट स्वरूप मर्यादा रेषांनी प्राप्त होते. तेव्हा सामान्यपणे हे प्राथमिक घटक द्रव्य, रूप, आकार, संयोजन, रेषा इ. होय. या प्राथमिक घटकांचे परस्परंशी संबंध असतात. त्यातूनच द्वितीय कक्षेमधील सौंदर्यधर्म तयार होतात. वरील निर्देशित घटकांची परस्परंशी संगती, सुसंवादीपणा, प्रमाणबद्धता हे सौंदर्याचे महत्वाचे घटक आहे. परंतु मूळ प्राथमिक घटकांशिवाय त्यांना स्वतंत्र अस्तित्व नाही. एकरूपता, विविधता, विराध, संगती, प्रमाणबद्धता, समांगत्व हे या प्रकारचे सौंदर्यधर्म होय. सौंदर्याचे आणखीही काही गुण मानण्यात येते ते स्वार्थ, निरपेक्ष असतात. तसेच त्यामध्ये काही गुण माणण्यात येते. ते स्वार्थ, निरपेक्ष असतात. तसेच त्यामध्ये काही सूचकता असते व एक प्रकारची गूढ रम्यता सुध्दा असते. तसेच साधेपणा, संयम यांची योग्यता मांडणी असते. हे गुण दृष्टीवर म्हणण्यापेक्षा बुद्धीगोचर म्हणणे योग्य ठरते.

भव्यता / उदात्तता :

सौंदर्यास जवळ येणाऱ्या किंवा अनेकवेळा त्याहून भिन्न न मानल्या जाणाऱ्या एक, दोन वस्तुधर्मांचा विचार करणे उचित होईल. सुंदर व भव्य हे दोन्हीही कलेचे विषय होऊ शकतात. कांटपासून सौंदर्याची चर्चा भव्याबरोबर होऊ लागली होती. सौंदर्याची कल्पना ब्युटिफुल या शब्दाने देण्यात येईलतर भव्याला Sublime या दोन्हीही गोष्टी कलाविषय होतात. तसेच यांचा उल्लेख अनेकवेळा शिथीलक्षम सुंदर या एकाच शब्दाने केला जातो.

सुंदर आणि भव्य या दोन वेगवेगळ्या गोष्टी आहे ह प्रथमतः प्रामुख्याने जर्म तत्वज्ञ कांट यानेच स्पष्ट केले व या विचाराला त्याची भूपत्तीचे स्वरूप दिले. याअधी बक यासारख्या विचारवंताने साहित्य मांडलेले दिसते. त्याचे म्हणणे असे होते की, सौंदर्यात पुष्कळसा नाजूपणा असतो.विविध रेषा असतात. व रंग ठळक असला तरी मृदू असतो. याउलट भव्य वस्तूचे आकार फार विशाल असतात. त्यांच्यामध्ये खडबडीतपणा व व्यवस्थेचा अभाव असतो. सौंदर्यामध्ये रेषेची सरलता सूचित असली तरी ती कळत नकळत वर्क होते. तर भव्य वस्तूत तिच्या रेषेवर भर असतो. जेव्हा नकळत फरक होते तेव्हा मोठाच होतो. सौंदर्य गूढ व अस्पष्ट असू नये. भव्यता मात्र कृष्ण व उदासिनता असते. सौंदर्य कोमल व विलोब असते. तर भव्य भरीव व प्रचंड असते. सुंदर वस्तूचा मनावर जो परीणाम होतो त्याचे वर्णन असे करण्यात येईल. सुंदर वस्तुमध्ये आपल्या दर्शनाने पाहणाऱ्या मनावरील ताण कमी करण्याचे सामर्थ्य असते. आणि त्यामुळे मनाला एक प्रकारची गती आणि स्वस्थता लाभते.

कांटचे मत :

कांटने या पेक्षाही खोलात जाण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्याच्यामते, भव्य गोष्टींच्या दर्शनाने आपल मनोवृत्ती स्वस्थ किंवा शांत होत नाही उलट त्या विचलीत होतात. त्यामुळे आपल्या कल्पना शक्तीस उत्तेजन मिळत परंतु उत्तेजनाचे स्वरूप स्पष्ट नसते सुंदर गोष्टी जशाच्या तशा आहेत. त्या स्वरूपात केवळ दर्शनाने आपल्यास आनंद देतात. तर भव्य वस्तूंच्या दर्शनाने मनात इतर कल्पना येतात. व त्यांचा भोवतालच्या प्रचंड शक्ती आपल्या मनात इतर कल्पना येतात व त्यांचा परिणाम होतो. निसर्गातील आपल्या भोवतालच्या साध्य प्रचंड शक्ती आपल्या मनात भव्यतेची कल्पना उत्पन्न करतात. या शक्तीवर आपले प्रभुत्व चालत नाही. कित्येक वेळ भव्यता म्हणजे आकाराची केवळ प्रचंडता होऊ शकेल. सांताच्या पलीकडे असणाऱ्या अनंताचा विचार भव्यतेची कल्पना आणून देते. ही अनंताची भव्यता खरी भव्यता होय. भव्यतेचे इतर प्रकार सापेक्ष असतात. आपल्या बाहेर निसर्गात असलेल्या भव्यतेचा प्रत्य आल्याने आपल्यामधील त्या शक्तीची ही जाणीव होईल मनुष्य आपल्या स्वभावातील मूल शोधू लागतो. कांटच्या भव्यतेच्या कल्पनेचे मूळ शोधू लागतो. कांटच्या भव्यतेच्या कल्पनेचे मूळ स्वरूप असे आहे.

भव्यतेचे प्रकार :

रात्रीचे तारांकित भव्य आकाश, अमर्याद निळा सागर, धबधबा किंवा हिमालय, हे भव्यतेचे सुंदर उदाहरणे होय. यांच्यामध्ये असणाऱ्या प्रचंडतेची व सामर्थ्याची कल्पना प्रेक्षकांच्या मनात प्रामुख्याने असली तरी सुंदरतेमध्ये असणारी एक प्रकारची आकर्षकता त्यांच्यामध्ये आहे. परंतु याच भव्य गोष्टींच्या स्वरूपात काही फरक झाल्यास ही आकर्षकता कमी होऊन भितीची उत्पत्ती होते. उदा. खवळलेला समुद्र, नदीला आलेला महापूर. कित्येक भव्य गोष्टींमध्ये मूळची आकर्षकताही कमी असते. उदा. खोल दऱ्या, तुटलेल्या पर्वतांचे कडे, मैल न मैल पसरलेला वाळवंट. यामध्येही काही गूढ आकर्षकता असते. निसर्गातील भव्यतेची उदाहरणे सोडून मनुष्य निर्मित भव्यतेकडे पाहिले आहे. भीतीचा किंवा अगतिकतेचा भाव कमी झाला तरी त्यामधील सामर्थ्याची व प्रचंडतेची जाणीव, आदर किंवा भीती उत्पन्न करते.

बाह्य गोष्टी सोडून मनुष्याच्या अंतरंगाकडे वळल्यास या भव्यतेचा प्रत्यय येण्याजोगा असतो. तिलाच आपण उदात्तता म्हणतो. सर्व जग विरुद्ध असतानाही आपल्या तत्वांस चिकटून राहण्याची तत्त्वनिष्ठा देशाकरीता किंवा प्रेमाकरीता वैभव किंवा जिवाचा सर्वस्व त्याग करण्याची तयारी यासारख्या वर्तनांमळे उदात्ततेचा म्हणजेच मानसिक भव्यतेचा प्रत्यक आपल्याला येतो या साऱ्या उदाहरणामधून काही ना काही प्रमाणात आकर्षकता असते. व म्हणूनच ते कलाकृतीचे विषय बनतात. एका प्रकारच्या सौंदर्याचा प्रत्य त्यातून आपल्याला येतो. असे दिसते. सुंदर आणि भव्य ही वेगळी आहेत हे सांगण्याची आवश्यकताही त्यामुळेच उत्पन्न होते.

भव्यतेबाबत आणखी मते :

प्रमाणाची प्रचंडता हे भव्यतेचे मूळ आहे असे प्राईस म्हणतो. त्यामध्ये अनंततत्व, अमर्यादितपणा हेही त्यामध्ये अंतर्भूत होतात. तसेच त्यांच्यामध्ये भव्यतेत एक प्रकारचा कठोरपणा, गांभीर्य असते. हॉजलिटच्या मते, सामर्थ्य किंवा शक्ती यापासून उदात्तेचा जन्म आहे व उदासिनतेमुळे तिला उठाव मिळतो.

सौंदर्यानुभव आणि विराटता :

सौंदर्य अनुभव जाणिवेच्या तसेच संवेदनाच्या ज्ञात चौकटीत येणारा पूर्व अनुभवांशी मिळता जुळता असणारा व भावनेला आवाहन करणारा असतो. विराटतेचा अनुभव जाणिवेच्या कक्षा ओलांडून थेट स्व जाणिवेतून आवाहन करणारा संवेदनांची चौकट कोलमडन टाकणारा अभूतपूर्व असा अनुभव असतो. सौंदर्य अनुभव ठरवून घेतला जाणारा आस्वादनिय, रमणीय असा अनुभव असतो. तेथे रसनिरमिती होते आणि भोक्ताही उपस्थित असतो. विराटतेचा अनुभव बऱ्याचदा घुसमटून टाकणारा, थक्क किंवा आवाक करणारा असतो. सौंदर्यानुभव हा एक प्रकारचा सुखानुभव असून त्याची परिणती आनंदात होत असते तर विराटतेच्या अनुभवाची परिणती दुःखात, गांभीर्यात होऊ शकते. त्यातून आदर भावनाही निर्माण होते.

सौंदर्य अनुभव बऱ्याचदा खेळाच्या स्वरूपाचा, क्रिडनिय स्वरूपाचा असतो. तो सहजपणे घेतला जातो. पण विराटतेकडे खेळकर दृष्टीकोनातून पाहता येत नाही आणि तो सहजतेने घेता येत नाही. सौंदर्य अनुभवामध्ये एक प्रकारची सुरक्षिततेची भावना असते तशी विराटतेच्या अनुभव नसत उलट त्यात भीती वाटू शकते.

T. Y. B. A. General 3 Revised Study Material 2012

Title of the paper : AESTHETICS AND SOCIAL PHILOSOPHY

Unit 1 Introducing Aesthetics

Shrinivas Hemade, hodphilosophy@sangamnercollege.org, +91+9226563052

सौंदर्यानुभवामध्ये भाव भावनांचे मिश्रण होते, तसे विराटतेच्या अनुभवात होत नाही. उलट स्वजाणीवेत एक नवा आया : पैल निर्माण होते. व तो पुष्ट होतो. सौंदर्य अनुभवाने जीवन पध्दतीत बदल होईल / होतो. असे नाही. पण विराटाच्या अनुभूजवाने मात्र असा बदल घडून येऊ शकतो. विराटातील अनंत अशा विश्वशक्तीपुढे मानवाला आपली जाणवणारी शांतता, शुद्धता व त्यातून येणारी विनम्रता हे परीपूर्ण व्यक्ती महत्वाचे लक्षण ठरावे.

DEPARTMENT OF PHILOSOPHY SANGAMNER COLLEGE